

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Хотин-1621: 400 років пам'яті

Київ 2021

УДК 94(477.53-21) “1621”
X85

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України
(Протокол № 10 від 25 листопада 2021 р.)

Відповідальний редактор:
Валерій Смолій

Упорядник:
Дмитро Вирський

Хотин-1621: 400 років пам'яті. Збірник наукових праць /
відпов. ред. Смолій Валерій ; упоряд. Вирський Дмитро.
Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2021. 267 с.

У ювілейному збірнику, підготовленому здебільшого на матеріалах одноіменної міжнародної наукової конференції (Київ, 8 жовтня 2021 р.), представлені статті вчених з України, Білорусі і Молдови. У фокусі уваги дослідників різні політичні, дипломатичні та комемораційні аспекти Хотинської війни 1621 р., життєві реалії ранньомодерної війни, а також наративні пам'ятки про Хотин-1621.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться історією України та ширшого регіону Центрально-Східної і Південної Європи.

ISBN 978-966-02-9773-9

© Інститут історії України
НАН України, 2021

Зміст:

<i>Передмова (Смолій Валерій)</i>	7
---	---

Політика, дипломатія, пам'ять

Степанков Валерій (<i>Кам'янець-Подільський</i>) Польсько-турецька війна 1620–1621 років: хто і коли її розпочав (кілька міркувань)	9
Константинов Валентин (<i>Кишинев</i>) Посредническая роль валашского князя Раду Михни в подписании хотинского договора 1621 года	29
Юга Олександр (<i>Кам'янець-Подільський</i>) «Козацька проблема» у політиці владної еліти Речі Посполитої в контексті Хотинської кампанії 1621 р.	41
Любы Андрэй (<i>Мінск</i>) Ян Караль Хадкевіч як месца памяці Усходняй Еўропы: трансфармацыі XIX – XXI стагоддзяў.	55

Життєві реалії війни

Сас Петро (<i>Київ</i>) Чи потерпали учасники хотинської битви 1621 р. від чуми?	71
Любая Алёна (<i>Мінск</i>) Татарські хоругви епохи Яна Караля Хадкевіча (сярэдзіна XVI – пачатак XVII стагоддзя): динаміка арганізацыйных, сацыяльных і дэмаграфічных зменаў	81
Позняков Денис (<i>Хотин</i>) Реконструкція поля бою Хотинської битви 1621 р. на основі іконографічних та писемних джерел	95
Ільків Микола (<i>Чернівці</i>) Пруто-Дністровський театр бойових дій Хотинської війни 1621 р.	125
Федорук Андрій (<i>Чернівці</i>) «Останній похід слонів у Європу»: османська елефантерія під Хотином в 1621 р.	155

Хотинські наративи

Вирський Дмитро (<i>Київ</i>) Козаки і офіційна історіографія: Хотинська війна 1621 р. і новий образ козаччини у творчості Я.-І. Петриція	199
--	-----

<i>Ковалець Тарас (Чернівці)</i> «To wojsko rozłożone tarczą obozowi...» Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміни-Дусяцького	213
<i>Луняк Євген (Ніжин)</i> Козацький чинник напередодні та під час Хотинської битви (1621) в рецепції французьких сучасників	257
<i>Відомості про авторів</i>	265

Contents

<i>Foreword (Smolii Valerii)</i>	7
--	---

Politics, diplomacy, memory

<i>Stepankov Valerii</i> . Polish-Turkish War of 1620-1621: who started it and when (several considerations)	9
<i>Konstantinov Valentin</i> . Mediating role of Wallachian prince Radu Michni in signing the Khotyn treaty of 1621	29
<i>Liuby Andrei</i> . Jan Karol Chodkiewicz as a place of Eastern Europe memory: transformations of the XIX – XXI centuries.	41
<i>Juga Oleksandr</i> . «Cossack problem» in the policy of the ruling elite of the Commonwealth in the context of the Khotyn campaign of 1621	55

The realities of war

<i>Sas Petro</i> . Did the participants of the Khotyn battle of 1621 suffer from the plague?	71
<i>Liubaia Alena</i> . Tatar military units of the era of Jan Karol Chodkiewicz (mid-16th – early 17th centuries): dynamics of organizational, social and demographic changes	81
<i>Pozniakov Denys</i> . Reconstruction of the battlefield of the battle of Khotyn 1621 on the basis of iconographic and written sources	95
<i>Ilkiv Mykola</i> . Prut-Dniester battleground of the Khotyn war of 1621	125
<i>Fedoruk Andrii</i> . «The last march of eastern elephants into western lands»: Ottoman elephanteri in the Khotyn war of 1621	155

Khotyn narratives

<i>Vyrskii Dmytro</i> . Cossacks and official historiography: The Khotyn War of 1621 and a New Image of the Cossacks in the Works of J.-I. Petritsij	199
<i>Kovalets Taras</i> . «That host is deployed as a shield for a camp...» Zaporozhian Host in the Battle of Khotyn in 1621 in the diary by Jan Rudomina-Dusiacki	213

Luniak Yevhen. Cossack factor on the eve and during the battle of Khotyn (1621) in the reception of French contemporaries . . . 257

Our Authors. 265

Тарас Ковалець
(Чернівці)

**«To wojsko rozłożone tarczą obozowi...»
Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за
діаріушем Яна Рудоміни-Дусяцького**

У джерельній базі Хотинської битви поетичні твори представлені доволі добре¹. Усе ж найбільш популярні свого часу поеми авторства Вацлава Потоцького та Ігнація Крашинського, присвячені Хотину 1621 р., варто сприймати як літературні тексти, а не історичні джерела, до того ж вони побачили світ значно пізніше від описаних у них подій: поема В. Потоцького «Перебіг Хотинської війни...» («Transakcja wojny chocimskiej...»), яка базується на щоденникові учасника подій королівського дворянина Якуба Собеського, вийшла друком у 1670 р., а поема Ігнація Крашинського «Хотинська війна» («Wojna chocimska») через понад півтора століття після Хотина – у 1780 р.

Існує інший ліро-епічний твір, що досі залишається мало-відомим для істориків², однак який, на відміну від попередніх, таки можна віднести до важливих історичних джерел Хотинської битви 1621 р., – поема «Правдивий діаріуш кампанії

¹ Окрім невеликих зразків «принагідної» поезії («poezji okolicznościowej») див. *Nowak-Dłużewski J.* Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III. Warszawa, 1971, S. 288–310; dziękuję za pomoc z dostaniem materiału р. Joannie Orzeł. На увагу заслуговують поетичні описи Хотина 1621 р. авторства річпосполитських авторів Яна Бояновського, Бартоломея Зиморовича, Яна Жабчица, Самуеля Твардовського, Ахаці (Акакія) Пісарського, хорватського поета Івана Гундуліча та ін.

² За нашими спостереженнями, з-посеред дослідників-істориків у своїх працях користувалися даними з цього джерела тільки український науковець Дмитро Вирський (*Вирський Д.* Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ, 2021. С. 106) та його польський колега Радослав Шікора: *Sikora R.* Niezwykłe bitwy i szarże husarii, Erica, 2012, S. 55, 59, 61–62.

Польського королівства і Великого князівства Литовського супроти Османа, імператора турецького, року 1621-го, яка під Хотиним у Волощині успішно відбулася. Фрідріх Варшухтіш, баварець, убогий солдат, будучи присутнім, описав»³. Це віршований твір великого обсягу (91 с.), виданий друком 1640 р. найвірогідніше у Вільно⁴ і присвячений литовському підканцлеру Стефанові Пацу.

Автор вигаданий

Як можна зрозуміти з титулу поеми, написав її начебто безпосередній учасник битви – німецький найманець із литовських підрозділів армії Речі Посполитої. Причиною написання твору й доволі пізнього видання його було те, що автор начебто бачив інші описи Хотинської битви і в них дуже мало згадувалося про внесок литовців; саме ці упущення він хотів представити, пояснюючи, «кому Польща заборгувала триумф» («komu Polska winna tryumfu»)⁵.

³ Оригінальна назва: *Diariusz prawdziwy ekspedycji Korony Polskiej, i Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw Osmanowi, cesarzowi tureckiemu, w roku 1621 pod Chocimiem w Wołoszech fortunnie odprawionej. Fridrych Warzuchtig, bawarczyk, zoldat ubogi, będąc przytomny, opisał.*

Книга знаходиться в зібраннях відділу стародруків Ягеллонської бібліотеки у Кракові (*Biblioteka Jagiellońska*, St. Dr., sygn. 311062 I). Під час підготовки публікації ми користувалися сканованою версією книги, доступною за посиланням: https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/156689/edition/148466/content?format_id=2

⁴ *Buchwald-Pelcowa P.* «Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie...». Kilka kartek z dziejów sławy wojny chocimskiej // *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej* / red. Wiesław Pawlak i in. Warszawa, 2011. S. 163.

⁵ *Estreicher K.* Bibliografia polska. Kraków, 1938. T. 32. S. 205 (онлайн-версія: <https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/wpis/?sort=tytul&order=-1&id=208203&offset=72214&index=4>).

Автор реальний

На те, що Фрідріх Варшухтіш – тільки псевдонім, указує вже семантика прізвища цього «убогого солдата», оскільки з німецької «*ich war süchtig*» означає «я був одержимий» (пристрастю). До того ж блискуче знання автором поеми польської мови навряд чи могло бути притаманним вихідцеві з німецьких земель навіть десятиліття після можливого переселення до польськомовного середовища. Ця поема, на думку більшості дослідників-літературознавців⁶, належить перу литовського шляхтича Яна Рудоміни-Дусяцького гербу Тромби (1581–1646).

На таке авторство вказує ряд фактів. По-перше, це місце здобуття Яном Рудоміною освіти. Він навчався, крім Віленської академії та Болонського університету, також у Баварії – в Інгольштадті та Аугсбурзі. По-друге, до цієї версії схиляє наближеність Яна Рудоміни до роду Паців. Свою молодість шляхтич провів у почті мінського воєводи Яна Паца, а литовський підканцлер Стефан Пац, якому присвячений твір, був чоловіком стрічної сестри Рудоміни. По-третє, під час опису бойових дій під Хотином автор особливу увагу звертає на підрозділ, очолюваний литовським шляхтичем Рудоміною, дуже детально виписуючи його бойовий шлях та поіменно перелічуючи втрати товариства.

Децо з життєпису автора

Ян Рудоміна розпочав свою політичну кар'єру в 1616 р., коли отримав титул королівського секретаря і дворянина. У 1618 р. король Зигмунт III надав йому посаду вількійського

⁶ З цією версією погоджувалися Ж. Паулі (*Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. Kraków 1853. S. VII), Ю. Третяк (*Tretiak J. Historia wojny chocimskiej. Lwów, 1889. S. 2*), К. Колендо-Корчак (*Kolendo-Korczak K. Epitafium Jerzego Rudominy i jego towarzyszy w farze w Nowogródku – rzeźba inspirowana literaturą i literatura inspirowana rzeźbą // Literatura a rzeźba* / red. Joanna Godlewicz-Adamiec i in. Warszawa, 2018. S. 166) та інші дослідники. Не погоджувався К. Естрайхер (див.: *Estreicher K. Op. cit.*).

лісничого на Жмуді. Також у 1618–1622 рр. автор поеми виконував функції новгородського (новогрудського) підводою. Перед Хотином же Рудоміна здобув певний воєнний досвід у кампанії проти шведів у Лівонії.

До Хотинської війни він готувався, проводячи затяг новгородської шляхти до гусарської хоругви за приповідним листом, отриманим від великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича. Хоругва Рудоміни (номінально налічувала 100 товаришів)⁷ увійшла до полку полоцького каштеляна Миколая Богуслава Зеновіча. Вона взяла участь, зокрема, у боях 7 вересня під Хотином, провівши у складі чотирьох рот гусарів флангову атаку на турецьких сипахів, які штурмували польський обоз. Під час цього бою хоругва зазнала великих утрат, загинули 9 товаришів із його роти, у т. ч. рідний брат Рудоміни Єжи, котрий виконував функції поручника. Чимало вояків дістали поранення, самого автора поеми було поранено в руку і під ним убито коня.

Наступний спалах воєнної активності Я. Рудоміни відбувся в 1627 р. під час війни зі шведами у Лівонії. Тоді він став на чолі гусарської хоругви зі 150 вояків, однак прослужив, напевно, тільки одну чверть. У 20–30-х роках XVII ст. Ян Рудоміна натомість відзначився своєю політичною діяльністю на сеймиках і вальному сеймі Речі Посполитої, отримуючи також високі державні посади, зокрема у 1636 р. він став новгородським каштеляном і увійшов до сенату⁸.

Метою нашої публікації є спроба представити висвітлення в досліджуваній поемі участі Війська Запорозького в Хотинській битві 1621 р., а також опублікувати в Додатках окремі фрагменти твору, що стосуються проблеми, із першоперекладом на українську мову та відповідним науковим апаратом.

⁷ За іншими даними, 81 товариш. Див.: *Sikora R. Op. cit. S. 55.*

⁸ *Jan Rudomina Dusicki h. Traby* // PSB, t. XXXII (доступ: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-rudomina-dusicki-h-traby-1646>).

Загроза з боку Туреччини та її васалів

На початку твору Рудоміна зазначив, що Польща дуже страждала від ворожих нападів (татари невинних діток топили у Дністрі). А 1620 р. через інтриги «облудних господарів» ще й сталося велике лихо: польське військо в дуже малому числі «як на різню» пішло до Волощини, де «Щецора пожерла великого гетьмана» Станіслава Жулкевського⁹.

Початок підготовки Речі Посполитої до війни

Оскільки масштабна війна з Османською імперією була неunikна, Республіка розпочала приготування до неї на сеймі 1620 р. Рудоміна описав перебіг сейму, скликаного королем Зигмунтом III, згадуючи ключові його рішення, зокрема доручення командувати військом Яну Каролію Ходкевичу, а також постанову зібрати 60 тис. польського та литовського війська¹⁰. Там же на сеймі було начебто прийнято рішення максимально практично організувати похід, зокрема

Заборонені зайві речі і пишні убори,
[Вояки] залізом мали обмежитися, лиш би був кінь прудкий.
Срібло-золото у домашніх стінах мало залишитися,
Щоби справність та мужність через це не ослабла¹¹.

Також було вирішено вести бойові дії тільки на південному театрі війни, полишивши північний, шведський («опір давати одному, сил не роздвоювати»), натомість намагатися «мудро заспокоїти» сусідів. Були вислані посольства до австрійського цісаря, Англії, Нідерландів, Папи Римського. Найбільш дієвою, здавалося, мала стати допомога від англійського короля. Але через підступи турків виявилась «хоругва

⁹ *Diariusz prawdziwy...* S. a3 verso – a4 / 10–11.

Для зручності ознайомлення із твором та навігації в ньому інших дослідників у нашій публікації ми будемо дотримуватися подвійної нумерації сторінок стародруку, де перше позначення – оригінальна нумерація за друкарськими аркушами, а друге, після скісної риски, – номер сторінки у сканованому документі.

¹⁰ *Diariusz prawdziwy...* S. a4 verso / 12.

¹¹ *Ibid.* S. b / 13.

згорнута», тобто набір підмоги начебто не відбувався, і Річ Посполита могла розраховувати тільки на власні сили¹².

Підготовка до війни Османської імперії.

Дії турецької розвідки

Рудоміна залишив описи збору армії султаном Османом II, його репресій щодо тих пашів, котрі були за мир із Річчю Посполитою, передав також чутки про численні погані знаки (землетруси, дивні голоси, віщування ясновидців) для турецького імператора на майбутню війну. Головною причиною останньої називав гнів Османа й партії війни через козацькі походи морем і суходолом на територію Османської імперії та її васалів: «запалені їх серця були на поляків, / розуміючи, що вони дають сваволю козакам»¹³.

Рудоміна традиційно для тогочасних нараторів наводив фантастичні цифри щодо чисельності турецького війська, котрого начебто готувалося 10 разів по 100 тисяч з Аравії, Єгипту та Сирії. Цікавим елементом такої підготовки було залучення підрозділу елефантерії: турки «слонів чотирьох ведуть, на яких коштовний / обладунок імператорський». Зі свого боку, васал Туреччини хан Джанібек-Герай вів численне татарське військо¹⁴.

Також на території Речі Посполитої начебто діяла добре організована турецька розвідка: переодягнені під православних ченців шпигуни, також попи, цигани та євреї доносили туркам про стан справ у Республіці.

Військо Запорозьке було одним із головних напрямків діяльності цієї розвідки, агенти якої через часті посольства обіцяли козакам у разі їхнього переходу під зверхність султана фактично утворити автономне князівство із широкими свободами для козаків, а також щедрим матеріальним заохоченням для них (див. у Додатках фрагм. 1). Рудоміна навіть також чимало чуток про елементи психологічного впливу на

¹² *Ibid.* S. b / 13; b3 verso / 18.

¹³ *Ibid.* S. b2 / 15.

¹⁴ *Ibid.* S. b4 / 19.

цивільне населення, зокрема розкидані по різних місцях у Кракові тіла без голів і частини тіл, приписуючи ці дії євреям, котрим заплатили турки¹⁵. Таких чуток була начебто «повна Україна», до того ж вони мовби підтверджувалися іншим центром збору інформації – вірменами Кам'янця-Подільського¹⁶.

Напад козаків на Волощину

Рудоміна залишив невелику згадку про найвірогідніше – самовільний похід 3-тисячного козацького загону до Волощини, який стався, певно, на початку 1621 р. Козаки мовби скористалися нетрадиційним шляхом у ті краї, оминаючи знайомі броди і переправляючись у глибоких місцях річок. За мету вони, очевидно, мали грабунок тамтешніх міст, чого їм цілком удалося досягти (див. у Додатках фрагм. 2).

Збір польського та литовського війська

Показаний він у Рудоміни максимально правдоподібно і життєво, мабуть, тому, що сам автор брав участь у зтягуванні товариства до гусарської хоругви.

Уповноважені Ходкевича вже у травні почали обходити шляхту, записуючи її до реєстрів, збирати литовські підрозділи, ветеранів війни за Лівонію. Король вислав приватні листи до шляхти, погрожуючи втратою честі тим, хто не хотів би іти на війну¹⁷.

Рудоміна навів досить детальний опис збору литовського та польського війська, зазначаючи місця концентрації та чисельність підрозділів¹⁸. Чимало уваги у творі присвячено методиці цього збору та підтримці дисципліни, на яку робив акцент великий гетьман литовський. Останнє часто призводило до того, що чимало хоругв не квапились до обозу або й

¹⁵ *Ibid.* S. b2 verso / 16.

¹⁶ *Ibid.* S. b4 verso / 20.

¹⁷ *Ibid.* S. b verso / 14.

¹⁸ *Ibid.* S. c3 verso / 26.

навіть віддалялися від нього, знаючи, що Ходкевич не дозволяє грабувати місцеве населення¹⁹.

Багато вояків на цілий місяць застрягло у Кам'янці-Подільському («*dobrze rozgościło*»), не маючи наміру йти до обозу. Ходкевич навіть був змушений хитрощами виганяти їх із міста, наказавши вдарити начебто на тривогу, що принесло успіх²⁰. Також командувач запам'ятався суворими карами для винуватців порушення дисципліни, часто навіть страчуючи їх – вішаючи «конопляним фруктом» («*owocem kopornut*»)²¹. У поемі описано також приземлені, переважно мало афішовані моменти життя війська союзників, зокрема нелегальну торгівлю жовнірів з «волохами» за Дністром, пиятику і бійки між вояками, продаж пахолками награбованого добра «на базарі» в таборі тощо²².

Попри всі заходи, збір війська тривав дуже повільно, і найбільш боєздатними підрозділами армії союзників Рудоміна назвав затягнені і наймані, вихваляючи їх: «ти важко працюєш, оплачуваний жовніре, / твоєю мужністю сьогодні поляки сильні» («*ty haruj, pieniądze żołnierzu, / twoim męstwem dziś Polak potężny*»)²³.

Зрештою, відбулося парадне шиккування польсько-литовського війська біля обозу на Орининому полі²⁴. 28 травня регіментар коронного війська Станіслав Любомирський заклав обоз для підрозділів союзників і почав розсилати за Дністер численних шпигунів, щоб розвідати ситуацію на Подунав'ї²⁵.

¹⁹ *Ibid.* S. c4 – c4 verso / 28–29.

²⁰ *Ibid.* S. d4 verso / 36.

²¹ *Ibid.* S. e2 / 39 – e2 verso / 40.

²² *Ibid.* S. e verso / 38; f2 / 47.

²³ *Ibid.* S. f4 / 51.

²⁴ *Ibid.* S. d3 / 33.

²⁵ *Ibid.* S. c / 21.

*Виснаження наддунайських князівств руками
Війська Запорозького*

Як переконував Рудоміна, командувач війська Речі Посполитої начебто отримував від різних людей поради вирушати назустріч туркам усіма силами і дати одразу вирішальний бій, але, зрештою, почав діяти обережно. Насамперед він вирішив ослабити турецькі комунікації.

Автор у кількох місцях твору прямо вказує, що перехід запорожців через Подунав'я відбувався за наказом Ходкевича. Виснаження регіону було військовою хитрістю, щоб створити ситуацію, коли «сам голод і нужда» з турками «воює»²⁶.

Обоз польсько-литовського війська

Рудоміна чимало уваги присвятив також детальному описові місцевості, на якій відбувалася битва, й особливостям розташування обозу польських та литовських підрозділів. За словами автора, місце його дислокації називалося Ріпенець («Rzepieniec»)²⁷. Перед позиціями простягалася невелика рівнина, де «південне сонце» кидало проміння на укріплення²⁸. На пагорбах розташувалася німецька піхота, а низовина була зайнята таборами лісовчиків та запорожців²⁹. Дністер, ця «страхотлива ріка» із «непрístupним берегом», забезпечував чудовий природний захист для половини обозу. Також, як виявляється, Ходкевич, не зважаючи на думки інших, самостійно вибирав місце для табору і займався плануванням польових укріплень³⁰. Особливо детально Рудоміна описав розташування литовської частини табору і її брам³¹.

У поемі наведені також цікаві відомості про спорудження мосту через Дністер, що значно доповнюють уже відомі

²⁶ *Ibid.* S. c verso – c2 / 22–23; 1 / 85.

²⁷ *Ibid.* S. d4 verso / 36.

²⁸ *Ibid.* S. f / 45.

²⁹ Див. у Додатках фрагм. 5.

³⁰ *Diariusz prawdziwy...* S. c2–c2 verso / 23–24.

³¹ *Ibid.* S. f verso / 46.

описи цієї інженерної роботи³². Довідуємося також про ім'я майстра – Кирик. Це пахолок із Литви, який побував «на Запорозжі або в краях руських», там навчався інженерному ремеслу і спорудив із підручних матеріалів через Дністер «на плотах місток на зразок кладки». Це була «фігура у формі півмісяця, до берегів рогами, / були козли зроблені простими деталями. / На них дошки клали». Такий міст-перекладка виявився доволі стійким і забезпечив успішну переправу військ союзників через Дністер³³.

Відступ козацького війська з Волощини

За даними Рудоміни, Військо Запорозьке, яке пройшло Молдавією і Волощиною, спустошуючи її, налічувало «під 60 тисяч» осіб. Крім пограбування і вилучення худоби, не кажучи вже про «пострах великий», козаки начебто захопили «достатки» і багате спорядження, а також воєнні припаси, котрі волоський господар заховав «у ярах». Вони розташували головний табір у місті Сорока, розіславши навсібіч чати, які першими зіткнулися з турецькими загонами між містами Сучава та Котнарем. Козацькі роз'їзди були змушені прийняти бій і намагалися відступати до свого табору. Для багатьох ці бої стали трагічними: одні козаки полягли, інші «у льохи забивалися», завзято відстрілюючись.

Нечисленних бранців, «пошарпаних і виснажених», було приведено до султана, котрий власноруч учинив над кількома розправу холодною зброєю. Ще двох козаків Осман II начебто наказав залишити живими, виславши одного з них до запорозжців із повторенням своїх попередніх щедрих обіцянок. Усе ж козаки на ці пропозиції султана не відгукнулися (див. у Додатках фрагм. 6).

Запорозжці прибули під Хотин табором, відбиваючись від турецького війська і начебто в дуже поганому настрої, нарікаючи на довгу затримку у Волощині, через що «на кілька

³² Більше про спорудження цього мосту див.: *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. С. 281–282.

³³ Див. у Додатках фрагм. 4.

тисяч було зменшення» їх війська³⁴. Вони зайняли «немалу» рівнину біля Дністра під пагорбом, де розташувався польсько-литовський обоз, укріплюючи нашвидкуруч свої передні позиції деревом та землею³⁵. Саме така дислокація козацького табору дозволила Рудоміні назвати його «щитом» для свого обозу, «певним передмістям», висунутим у полі, котре «непоганий під час штурмів дало заслін»³⁶.

Певну інформацію подав Рудоміна також стосовно місця розташування турецьких військ³⁷. Татари начебто розмістилися з іншого боку Хотина і спустошували буковинські терени («liczbę gęstą pogańską znała Bukowina»)»³⁸.

Бої 2 вересня та

остаточне визначення стратегії союзників

Як стверджував Рудоміна, турецькі війська втомилися переходом, але, підкріпившись ячменем і горохом, рушили в атаку³⁹. В поемі детально описано шикування поляків та литовців і перебіг бойових дій цього дня, тяжких для обох армій. Литовські хоругви змішалися, полягли деякі ротмістри, рейтари поручника Шеїна не витримали і були розсіяні, а гусари, вірогідно, і хоругва Рудміни теж, мало які списи не поламали у ближньому бою. Турки вели обстріл супротивника, через що в небезпеці був сам Ходкевич⁴⁰. Запорожців турки теж атакували, однак з ними «легку битву мали»⁴¹.

Передбачаючи швидке настання голоду у своїй заблокованій армії, Ходкевич прагнув дати вирішальну битву. У цьому його підтримували також литовці, але інші радники, вірогідно, поляки, радили вичікувати, оскільки невдовзі мав

³⁴ Див. у Додатках фрагм. 7.

³⁵ Див. у Додатках фрагм. 8.

³⁶ Див. у Додатках фрагм. 5.

³⁷ *Diariusz prawdziwy...* S. g / 53.

³⁸ *Ibid.* S. g4 verso / 60.

³⁹ *Ibid.* S. g4 / 59.

⁴⁰ *Ibid.* S. g verso – g2 verso/ 54–56.

⁴¹ Див. у Додатках фрагм. 10.

підійти король із посполитим рушенням. Було начебто також прислано лист від короля з наказом, «щоб гетьман до битви не спішив». Рудоміна не без співчуття описував стан гетьмана: «Геркулес він литовський і гроза страшна / для шведських військ. Сьогодні з гніву мало сльози не проливає». Зрештою, командувач мусив змиритися й погодитися на такий план дій⁴².

*Бої 4 вересня,
один із найзагадковіших епізодів битви*

Особливо цікаві описи і трактування залишив Рудоміна для бойових дій 4 вересня. Цей день, на думку багатьох учасників битви, міг стати переломним і вирішити долю кампанії, оскільки, витримавши цілоденний штурм, запорожці перейшли в контратаку, увірвалися до турецького табору і, хоч як просили підмоги у Ходкевича, командувач не захотів її надати, через що були змушені відступити.

Рудоміна яскравими фарбами змалював атаки турецьких підрозділів і вогневий бій запорожців: «густе і постійне стріляння не переставало»⁴³. Зрештою, козаки вийшли зі своїх шанців, «військовою хитрістю» вибили яничарів, зайнявши позиції турецької артилерії, і посікли «коші», в'язанки хмизу, приготовані для штурму ровів польсько-литовського табору. Це начебто викликало велике піднесення по всьому обозі союзників. Яничар загнано під самі намети. Гетьман Сагайдачний раз-по-раз посилав до Ходкевича посольства з проханнями, щоб той наступав з усіма силами, використовуючи «іноді й погрози».

Командувач армії союзників у цій ситуації поведився дуже дивно, зволікаючи і, попри протести свого оточення, не дозволяючи воякам рушити на допомогу запорожцям. Дійшло до того, що Сагайдачний, «сам прибігши, нападає на гетьмана: / “Заливають козаки в обозі турків”, каже. / “Допомоги тільки треба, військо вислати”».

⁴² *Diariusz prawdziwy...* S. g2 verso – g3 verso / 56–58.

⁴³ Тут і далі для цього епізоду див. у Додатках фрагм. 11.

З подібними проханнями про допомогу козаки, як виявляється, зверталися також до королевича Владислава, закликаючи його, щоб він «пору не упустив з лицарськими станами». Усе ж Ходкевич, напружено обмірковуючи ситуацію, дозволив рушити на поміч козацтву тільки добровольцям, які служили за здобич.

Головним аргументом великого гетьмана литовського було те, що відступ турецьких сил начебто був нічим іншим, як військовими хитрощами, аби заманути війська союзників у пастку. Він, мовляв, бачив поблизу якісь турецькі «війська вишикувані» та готові до бою, котрі не поспішали обороняти свій табір, начебто очікуючи на вихід з обозу поляків та литовців. Ходкевич (в описі Рудоміни) провів аналогії з попередніми кампаніями, у яких були використані подібні стратегіми, у т. ч. битву під Керестешем 1596 р., завершальний день якої видався дуже подібний до боїв під Хотиним 4 вересня⁴⁴.

⁴⁴ Битва під Керестешем (24–26 жовтня 1596 р.) – найбільша битва австро-турецької, т. зв. «довгої війни», яка відбулась між армією австрійського ерцгерцога Максиміліана III і трансильванського князя Сигізмунда Баторія, з одного боку, та армією турецького султана Мехмеда III і кримських татар, з іншого. У цій битві австрійські і трансильванські сили активно використовували артилерію та ручну вогнепальну зброю. Спочатку штурми османських сил були зупинені шквальним вогнем із тисяч мушкетів та близько сотні гармат. 26 жовтня християнським силам удалося прорватися до османського табору і захопити турецьку скарбницю. Втративши пильність та порушивши бойові порядки, війська союзників кинулися грабувати турецький обоз. Певний час здавалося, що перемогу здобуто, оскільки навіть султан готувався до втечі. Османському війську, однак, вдалося перегрупуватись і замкнути супротивника у своєму ж таборі, де той уже не міг ефективно використовувати силу мушкетного вогню. Це призвело до поразки християнської армії і її величезних втрат, що становили від 12 до 30 тис. осіб.

Більше про битву під Керестешем див., наприклад, тут: *Mungai B., Flaherty C. Der Lange Türkenkrieg (1593–1606). Soldershop*

Не відмовляючи запорожцям у мужності, Рудоміна називав Сагайдачного людиною із «рвучким розумом козацьким», атаку запорожців на турецькій табір «козацькою колотнечею» (це і наступне підкреслення наші. – *Т. К.*), прямо протиставляючи козакам польсько-литовські підрозділи, останній бастион оборони, яким негоже ризикувати: «цілісність вся Вітчизни у цій пригорщі лицарства».

Розвиток ситуації начебто повністю підтверджував припущення Ходкевича: турки, зрозумівши, що їх хитрощі не вдалися, «без труднощів козаків з обозу вибили, / січучи, женучи, майже до шанців дійшли», учинивши таку різанину, що лежали «як наповал густі трупи аж під обоз». Але для запорожців це, мовляв (як би цинічно це не звучало), знайома ситуація: «звичайно так козацьке військо очищувалося».

Варто зауважити, що повідомлення про великі втрати запорожців під час відступу було явною вигадкою Рудоміни, оскільки не підтверджується в інших джерелах. За спостереженнями командувача польських підрозділів Станіслава Любомірського, добре ознайомленого з подробицями боїв того дня, і дворянина польського регіментаря Якуба Желінського, котрий перебував у цей час в козацькому таборі, козацькі втрати під час відступу були незначними⁴⁵.

Рудоміна настільки хотів переконати читача у правильності рішення Ходкевича, що навіть уніс цей епізод до своєрідного прозового огляду уроків кампанії, вміщеного після поеми⁴⁶.

Бої 7 вересня, особиста трагедія Рудоміни

За повідомлення автора поеми, цього дня туркам вдалося побити сторожу і вчинити напад на польсько-литовський

Publishing. Vol. I. S. 78–90. Щиро дякую за удоступнення цього матеріалу п. Андрієві Федоруку.

⁴⁵ *Pamiętniki o wyprawie...* S. 80; *List p. Zielińskiego do p. koniuszego koronnego de data z obozu. 6 septe[m]b[ris] 1621 // Biblioteka Raczyńskich.* Sygn. 5. S. 974.

⁴⁶ Див. у Додатках фрагм. 18.

обоз. Основні їх сили вишикувалися довгою формацією на зразок півмісяця і рушили на штурм. Щоб відбити атаку турецької кінноти, у бій було кинуте гусарські підрозділи Рудоміни, Синявського, Зеновіча та інші.

Гусари начебто діяли дуже самовіддано і загалом успішно – «тръох і чотирьох поган на списи брали, / тих, які відступали ганебно, рубали». Турки кинулися до безладної втечі, гублячи коней і чалми. Усе ж гусари постраждали від вогню яничар, смертельно поранено Зеновіча, загинуло багато товаришів Рудоміни, серед них, як згадувалося, його брат Єжи. Після бою по всьому таборі чути було жалі і волювання⁴⁷. Вірогідно, через поранення самого автора в руку опис у поемі подальших бойових дій став хаотичний і поверхневий.

У таборах союзників розпочалися важкі часи. Ходкевич «зі своєю хворобою все більше бідує», його передбачення нестачі провізії збулися, продовольство неймовірно зросло в ціні, а підвіз його та фуражу для коней ставав дедалі проблематичнішим через татарські напади⁴⁸. У польсько-литовському таборі відбувалися наради щодо подальших дій, оскільки очікувана підмога у вигляді посполитого порушення на чолі з королем не надходила⁴⁹. Нужда, за словами Рудоміни, «безліч коней пожерла», померло також багато німецьких найманців.

«Козацький» розділ поеми

Рудоміна присвятив описові запорозького війська під Хотиним окремих фрагмент свого твору. На жаль, ці сторінки стародруку постраждали, втрачено, можливо, навіть кілька аркушів, і ще кілька пошкоджено.

У козацькому таборі ситуація була не кращою – запорожці сварились із Сагайдачним, піднімали проти нього голодні бунти⁵⁰.

⁴⁷ *Diariusz prawdziwy...* S. h2 verso – j verso / 64–68.

⁴⁸ *Ibid.* S. j verso / 70.

⁴⁹ *Ibid.* S. j4 / 75.

⁵⁰ Див. тут і далі в цьому епізоді у Додатках фрагм. 12.

На тлі темної козацької черні, до якої Рудоміна ставився з явною відразою, світлим образом у поемі постав запорозький гетьман. Йому приписувалися різні чесноти, «розсуд, пильність», також «до справ різних воєнних вроджена охота», авторитетність, гідність та досвідченість, що дало змогу Сагайдачному стати добрим порадником для Ходкевича і його оточення («часто й для поради гетьман його використовував, / з подивом, коли мудрих вірними аргументами переконував»⁵¹). Також зустрічаємо прозорий натяк на «везучість» Сагайдачного, якого, у баченні Рудоміни, «щастя піднесло» на посаду гетьмана. Козацький ватажок умів і тримати «у послуху схильних до сваволі», і «своїм руським жартом старшину заспокоїти». Припускаємо, що Рудоміна, описуючи в поемі постать Сагайдачного, передав власні враження і спостереження стосовно козацького командувача.

Унікальні відомості, вміщені у досліджуваному творі, стосуються підмоги, яку надавали козаки своїм союзникам. Так, під час щоденних боїв певні підрозділи запорожців («часто їх відривали тисячами з табору») переходили до польсько-литовського обозу, щоб посилити його оборону. Козаки «із самопалами», проминаючи жовнірів, часто кепкували з них: «Маємо самі що робити, ви обороняйтеся вмійте. / Не в реєстр число записувати, а до бою прагніть» (див. у Додатках фрагм. 15).

Нічні вилазки запорожців

Загалом описи нічних вилазок козаків у Рудоміни мало чим різняться від даних інших джерел. Цікаві факти зустрічаємо хіба в епізоді однієї з них, коли запорожці атакували

⁵¹ Сагайдачний у рецепції Рудоміни виступав як послідовний прихильник вирішальної великої битви, для чого «аргументів силу гетьманові давав», переконавши також провести нічну операцію 10 вересня (див. у Додатках фрагм. 13).

Цікаво, що Ходкевич, за словами Рудоміни, покладався не тільки на думку Сагайдачного, а «використовував поради й інших запорожців, які зналися на воєнних речах» (див. у Додатках фрагм. 18).

турецький табір, скориставшись кумедною недбалістю сторожі: та, посадивши на верблюди опудала, сама відпочивала (див. у Додатках фрагм. 14).

Запорожці під час нічних атак іноді використовували концентровані удари кількох груп, зокрема 19 вересня свої сили «на дві частини, два полки невеликі розділили», один полк розпочав перестрілку з турецькою сторожею, яка охороняла міст, а другий тимчасом потай переплив Дністер і зненацька розгромив сторожу, після цього захопивши велику здобич у ворожому таборі (див. у Додатках фрагм. 15).

28 вересня, останні великі бої

Цього дня особливо активно діяла турецька артилерія, хоча її точність була низька, татари кидалися у Дністер начебто з наміром його перепливти, яничари вели вогонь з рушниць, а турецька кіннота штурмувала литовську браму. Запорожці вийшли зі свого табору і «стали плече в плече» (вірогідно, з поляками та литовцями). Саме козаки завдали туркам дуже великих втрат своїм обстрілом з флангу із самопалів, примусивши ворога відступити (див. у Додатках фрагм. 16).

Мирні переговори і завершення кампанії

У штабі військ Речі Посполитої, за твердженням Рудоміни, «найбільшу суперечку» вели щодо козаків, наскільки пожертвувати їх інтересами на угоду мирові з турками (див. у Додатках фрагм. 17).

Дуже цікавими є також описи поведінки вояків обох армій після проголошення миру, зрештою, традиційної в подібних ситуаціях:

Коли до остаточної приязні вже з ними дійшло,
Перед обоз, до обозу їх їздилося,
Велику людяність, приязнь нам показували,
Під намети з охотою наших приймали.
Навзаєм від нас це мали – прокуреною горілкою [ми]

Підкріплювали деяких, хоч не дуже солодкою⁵².

Оригінальним можна назвати змалювання Рудоміною останніх днів кампанії, збору та відступу турецької армії, переправи польського і литовського військ через Дністер і відходу їх до Кам'янець-Подільського⁵³.

Замість висновків

Отож, поема Яна Рудоміни, присвячена Хотинській битві 1621 р., є важливим історичним джерелом, майже недослідженим фахівцями. Автор представив не тільки власний огляд кампанії, який базувався вочевидь на певних принагідних нотатках, зроблених у її ході, а й докладний, іноді дуже цікавий і важливий аналіз перебігу бойових дій. Для цього аналізу використовувалися також аналогії до минулих воєн, приклади із праць античних істориків, різноманітні факти з тогочасного політичного життя Речі Посполитої та зарубіжжя. Не відмовляючи Війську Запорозькому у значних заслугах під Хотином, Рудоміна все ж сприймав його з явною зверхністю, представляючи як силу темну, неспокійну й бунтівну, за якістю непорівнювану із глорифікованим «лицарством» литовським і польським. Попри це велика кількість наведених у поемі унікальних фактів та інтерпретацій дозволяє вивчити участь запорожців у боях під Хотином набагато докладніше та глибше.

* * *

У Додатках наводимо фрагменти поеми з нашим перекладом їх українською мовою та відповідним науковим апаратом

⁵² *Diariusz prawdziwy...* S. k3 / 81.

⁵³ *Ibid.* S. k4 / 83. Рудоміна залишив також цікаві трактування багатьох інших епізодів Хотинської битви, зокрема погрому невеликого таборця кількасот волохів під Хотином (*Diariusz prawdziwy...* S. h2 – h2 verso / 63–64), місії Баптісти Вевелі до табору союзників (*Diariusz prawdziwy...* S. d verso / 30; d2 verso / 32; d3 verso / 34; d4 / 35) тощо.

том. Підготовка тексту джерела до публікації здійснена згідно з методикою, обґрунтованою в іншому нашому виданні⁵⁴.

ДОДАТКИ

Фрагмент 1.

*[Турецька розвідка діяла в Речі Посполитій,
у т. ч. серед козаків]*

*[b2 verso / 16] [Turcy] rozsyłają swych szpiegów po
wszystkiej Koronie,*

*Chcąc wiedzieć o potędze i naszej obronie.
Wrzкомо czerńcy w ubierze, tych Grecyja pełna,
Lubo są odszczepieńcy, nie wyda ich wełna.
Odzieniem choć podobny кождy unitowi,
Lecz sercem zatwardziałym tylko Turczynowi.
Przez takowych wiadomość [Turcy] z naszych krajów mają,
Dlatego to z nadzieją wojnę zaczynają.
Przez tych idą poselstwa do Kozaków częste,
Turkom gdy się pod[*d*]adzą, wezmą zamki gęste,
Od podatków uwolnić, dać wielkie swobody,
[*W*]z bogacić obiecuje [*Osman*], dać znaczne nagrody.*

Переклад

*[Турки] розсилають своїх шпигунів по всьому королівстві,
Прагнучи знати про силу і про нашу оборону.
Начебто ченці в [своєму] вбранні, тих Греція повна,
Або відщепенці, не видасть їх вовна.
За одягом хоч подібний кожен на уніата,
Але серцем затверділим тільки на турка.
Через таких відомості [турки] з наших країв мають,
Саме тому із надією війну починають.
Через них ідуть посольства до козаків часті,*

⁵⁴ *Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року. Документи і матеріали / уклад Т. Ковалець. Харків, 2017. С. 38–40.*

Якщо вони піддадуться туркам, візьмуть замки численні,
Звільнити від податків, дати великі свободи,
Збагатити обіцяє [Осман], дати великі нагороди⁵⁵.

Фрагмент 2.

[Запорожці вчинили самовільний напад на Волощину]

W tych czasach Zaporozców wpadło trzy tysiące
Do Wołoch za granicę, trafiły na śpiące [Wołochy].
[b3 / 17] Odnieśli [Kozacy] znaczną korzyść, ale nie bez
szkody.
Pławili się przez rzeki, pomijając brody.

Переклад

У той час запорожців напало три тисячі
На Волощину, за кордон, натрапили на сплячих [волохів].
Мали [козаки] значну користь, але не без шкоди.
Переpravлялися через річки, оминаючи броди.

Фрагмент 3.

[Я. К. Ходкевич наказав Війську Запорозькому
спустошити Волощину]

[c verso / 22] Nie przebaczył Chodkiewicz uczynić opatrzenie,
Wyprawił [Wojsko] Zaporoskie, wpadło, jako w matnię.
Trudno się [Kozakom] wygramolić nazad z Wołoch było,

⁵⁵ Схоже посольство було відправлене турками через козака Семена Садіру в 1619 р. Див. більше про місію Садіри: *Kaczor K. Hetman Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny. Działalność polityczna i wojskowa w latach 1617–1622* [Praca magisterska]. Kraków, 2019. S. 60. Лист Садіри до П. Конашевича-Сагайдачного див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*: Універсали, листування, угоди, присяги / ред. В. Брехуненко. Київ, 2016. С. 187.

Biedząc się we dnie, w nocy, w obóz się wtoczyło.
Tym się tylko przystąpić siły pogan mogą,
Bo, przechodząc swym wojskiem, depczą gęstą nogą.
Siła trawy, pokarmu takiej liczbie [*wojska*] trzeba,
Pewnie, rossa i manna nie nakarmią z nieba.
Na wielkość ten jest fortel, te miejsca ogłodzić,
Tylko ryżem, szербетом [*Turek*] musi się ochłodzić.
[c2 / 23] Same głody i nędza przeciw im wojuje,
Tym samym chrześciani Najwyższy ratuje.

Переклад

Не прогледів Ходкевич вчинити обачно,
Вислав [*Військо*] Запорозьке – впало, як у матню,
Важко [*козакам*] видряпатися назад із Волощини було,
З бідою вдень, уночі до обозу дотяглося.
Тільки до тих підійти сили поган можуть,
Бо, проходячи своїм військом, топчуть численними
ногами.

Силу трави, провізії такому числу [*війська*] треба,
Певно, роса і мана не нагодують з неба.
На численність є така військова хитрість – ці місця
заморити голодом.

Тільки рисом, щебетом [*турки*] мусять тішитися.
Сам голод і нужда проти них воює,
Цим самим християн Всевишній рятуює.

Фрагмент 4.

[На Дністрі зусиллями пахолка Кирика з'явився
міст-перекладка]

[*Pierwsze próby postawić most na Dniestrze były nieudane*]
[e4 verso / 44] Cokolwiek w tej robocie, z wodą popłynęło.
Obrał się pacholek Kirik jakiś z Litwy,
Pod chorągwią na poczcie siadał [*na konia*] i do bitwy.
W Zaporohach lub w krajach ruskich się zabawiał,
Z ladaczego most zklecił i nikt go nie łąjał.

Widał snadź gdzieś przy jazach mostek na kształt kładki,
 Tu na Dniestrze taki kunszt bywał barzo rzadki.
 Gdzie woda pędem bieży, pale nie strzymają,
 Na moście Kirikowym wozy przetaczają.
 Półmiesięczna figura do brzegów rogami,
 Były kozły zrobione prostymi sztukami.
 Na tych deski kładziono, kozły to podpora,
 Skoro kłodę potracił, nie czekaj wieczora.
 [f / 45] Nie wadziła i bystrość Dniestra rozlanego,
 Bo podpory u kozłów nie z drzewa ciężkiego.
 Środek tego budynku w większej trwodze bywał,
 Woda bardziej wspierała, tam się często zrywał.

Переклад

[Перші спроби поставити міст на Дністрі були невдалі]

Що було з тої роботи – із водою попливло.
 Зголосився пахолок, Кирик якийсь із Литви,
 Під хоругвою в почті сідав [на коня] і до битви,
 Він на Запорозжжі або в краях руських бував,
 З різних матеріалів міст склепав і ніхто його не ляв.
 Певно, бачив десь на плотах місток на зразок кладки,
 Тут на Дністрі така майстерність була дуже рідкісна.
 Де вода потоком біжить, палі не стримають,
 Через міст Кирика вози перекочуються.
 Фігура у формі півмісяця, до берегів рогами,
 Були козли зроблені простими деталями.
 На них дошки клали, козли – це опори,
 Як колоду штовхнув – не чекай вечора⁵⁶.
 Не заважала і швидкість Дністра розлитого,
 Бо опори козлів не з важкого дерева.
 Середина цієї конструкції у більшій небезпеці бувала,
 Вода дужче налягала, там часто зривала.

⁵⁶ На нашу думку, трактувати цей фрагмент можна двояко: 1) міст було збудовано швидко – поклали колоди і готово; 2) якщо зачепити колоду – міст пошкодиться і нещасливець не доживе вечора.

Фрагмент 5.

[Союзники розташовувалися під Хотиним.
Компліменти Війську Запорозькому]

[f / 45] W górnych miejscach piechota niemiecka osiadła,
Nizina ku Dniestrowi Kozakom przypadła.
Rusinowski, Lisowczyk, oparł się o brzegi
Dniestrowe, z swoim pułkiem czekał na kollegi.
[f verso / 46] Jeszcze się Zaporoscy w Włoszech bawili
I do tego obozu zrazu nie stawili.
To wojsko rozłożone tarczą obozowi
I na gwałty janczarskie podobne murowi.
Jakby jakim przedmieściem w polu wystawione,
Nie lada jaką w szturmach przyniosło zasłonę.

Переклад

У гірських місцях німецька піхота засіла,
Рівнина до Дністра козакам припала.
Русиновський⁵⁷, лісовчик, оперся об береги
Дністрові, зі своїм полком чекав на колеги.
Ще запорожці у Волощині затримувалися
І до цього обозу одразу не прибули.
Це військо розкладене щитом для обозу
І на юрби яничарів подібне до муру.
Начебто певним передмістям у полі виставлене,
Непоганий під час штурмів дало заслін.

⁵⁷ Станіслав Русиновський (пол. Stanisław Rusinowski) – полковник лісовчиків, учасник битви на Білій Горі 1620 р., під час бою 2 вересня під Хотиним смертельно поранений.

Фрагмент 6.

[Військо Запорозьке вело бої з турецькою армією у Волощині]

[f3 / 49] W tym ziemie wołoską Kozacy w gromadzie
Płoczą jeszcze z pogany, nie myślą o zwadzie.

Pod sześćdziesiąt tysięcy wojska tego było,
Tej pomocy zwyczajnej z tą liczbą przybyło.

[f3 verso / 50] Postrach wielki po wszystkiej tamtej był krainie,
Aleksander, gospodar, nierad tej nowinie.

Wojenne odbierane w jarach *apparaty*,
Pozostały dostatki, wszystek sprzęt bogaty.

Zaporoscy pod on czas [rzucali się] na łup, [do Chocimia] nie
skwapiali,

Wołosza gospodarske zbiory tam szarpali.

W Soroce wszystko wojsko porządnie leżało,
Setnię dobrych mołojców na podjazd wysłało.

Bezpieczeństwem onym zwykłym, gdy się oderwali
Od swoich, na tureckie wojska napadali.

Suczawa i Kotnerem, między miasta tymi
Oblężeni, uchodzić chcą sztukami swymi.

Odpór dają dniem, nocą. Turcy, gdy nie radzą,
Na garstkę ludzi pomoc janczarów prowadzą.

Potrwożony tym bardziej cesarz ich odwagą
Wszystkie wojska poruszył dobywać z przewagą.

Jedni [Kozacy] w lochy wpadali, drudzy sercem mężnym
Polegli, ścierając się z tak wojskiem potężnym.

Zaduszeni od dymów, którzy w lochach byli,
Póki prochów stawało, Turków z nich prażyli.

Oblawą kilkunastu zewsząd ogarnęli,

Wnet z nimi do Osmana, jak z podarkiem mknęli.

Stawić kazał [Osman ich] przed sobą, jak na dziwowiska.
Oszarpane i marne wiodą Kozaczyska.

Zdumiewał się, patrząc na lekkie osoby,
Niewiele taka korzyść przydała ozdoby.

Rozgniewany swej broni przy boku dobywa,
Zaporozców osmańską ręką krew wylewa.

[f4 / 51] Tak się krzywdy swojej zemścił, dwóch już był pokonał,

Przed nim drugih mordują, tak iż każdy skonał.
Ostatnich dwóch zostawić z tych przyczyn rozkazał:
Jeden aby Kozaków od Polski odrażał,
Do taborów kozackich z tym był wyprawiony,
Mógłby obietnicami zdradzić uwiedziony.
Oderwać od Korony tak posiłek znaczny
[By] usiłował, lecz Kozak nie dbał o to baczny.
Drugi czekać miał nazad tamtego zwrócenia,
A gdzie by tak nie było, wnet głowy stracenia.

Переклад

Тимчасом волоським красм козаки в громаді
Дражняться [?] ще з поганями, не думають про битву.
Під шістдесят тисяч того війська було,
Тієї звичайної допомоги з цим числом прибуло.
Пострах великий по всій цій був країні.
Александр⁵⁸, господар, нерадий цій новині.
Втрачені у ярах воєнні припаси,
Залишились достатки, все спорядження багате.
Запорожці у цей час [накидалися] на здобич, [до Хотина]
не квапилися,

Волоського господаря сховища там грабували.
У Сороці все військо добре було розташоване,
Сотню добрих молодців на чату вислало.
Із безпечністю тією звичайною, коли віддалилися
Від своїх, на турецькі війська натрапили.
Сучава і Котнерем⁵⁹ – між містами цими
Обложені, відходити хочуть військовими хитрощами
своїми.

Опір чинять вдень і вночі. Турки, коли не дають ради
Із пригорщею людей, на допомогу яничарів ведуть.

⁵⁸ Александру VII Еліяш (рум. Alexandru Pîiaș) – господар Молдавії, прихильник турецького панування.

⁵⁹ Ймовірно Котнарі в Румунії.

Стривожений тим більше імператор їх відвагою
 Всі війська підняв, щоб добувати з перевагою.
 Одні [козаки] у льохи забивалися, інші з мужнім духом
 Полягли, б'ючись із таким військом сильним.
 Задушені димом, ті, котрі у льохах були,
 Поки пороху ставало, турків з них лупили.
 Облавою кільканадцятьох звідусіль оточили,
 Негайно з ними до Османа, як з подарунком, мчали.
 Поставити наказав [Осман їх] перед собою, як чудасію.
 Пошарпаних і виснажених ведуть козарлюг.
 Здивувався, дивлячись на жалюгідних осіб,
 Така здобич небагато принесла слави,
 Розгніваний своєю зброю з-за пояса добуває,
 Османською рукою запорожців кров проливає.
 Так за кривду свою помстився, двох уже був убив,
 Перед ним інших мордують, так, що кожен сконав.
 Останніх двох наказав залишити з такої причини:
 Один щоб козаків від Польщі відколов,
 До козацьких таборів з цим був відправлений,
 Міг би обіцянками зрадити зваблений,
 Відірвати від королівства таку значну підмогу
 [Щоб] намагався, але козак не дбав на це обачний⁶⁰.
 Інший чекати мав того повернення,
 А коли би так не було, – негайно утрати голови.

Фрагмент 7.

[Козаки, ведучи бої з турками, прибули до Хотина]

Z Wołoch zatem Kozacy do obozu śpieszą,
 A że się nie ruszyli dawniej, bardzo grzeszą.
 [f4 verso / 52] Nastąpił na ich tabor sam Osman potężnie,
 Dali odpór dni kilka, ścierając się mężnie.
 Otarli się częstokroć o obóz turecki,

⁶⁰ Також можна розуміти у значенні, що козаки загалом не зважали на таку турецьку пропаганду.

Drogę sobie torując, gdzie nie było stecki.
Wielka była nadzieja, że się przedać [*Kozacy do Turków*]
mieli,
O starszych powiedziano, iż wziąć [*ich*] siłą chcieli.
Jeszcze w on czas niejaki hetmanił Brodawka,
Z tym, gdy szli ku obozu, ta była zabawka.
Jakiekolwiek stało się wojska przeczyszczenie,
Znaczne, w kilku tysiącach było umniejszenie.
Ledwie się przedobyl, Turcy następują,
Taboru kozackiego serdecznie pilnują.
Góry, które na obóz od wschodu patrzą,
Okryli Zaporoscy, nam serca dodają.
Wyglądamy z szafasów, wątpliwość urosła.
Co za ludzie wojenna pora to przyniosła?
Zaraz w tropy kozackie Osman się pokazał,
Że się z nimi złączyli, bardzo się urazał.
Wszystkie siły obrócił Kozaki oderwać,
A z nagłą i potężnie w obóz się nasz werwać.
[*Turcy,*] Szemberga zatrzymawszy, nazad odsyłają,
Wewelliusa Włocha onemu przydają.
Dziś się wespół z taborem kozackim pojawił,
O wojskach i potędze osmańskiej nam prawił.

Переклад

З Волощини тоді козаки до обозу спішать,
А що не рушили раніше – дуже нарікають.
Наступив на їх табір сам Осман потужно,
Чинили опір кілька днів, б'ючися з ним мужньо.
Стикалися часто з обозом турецьким,
Торуючи собі дорогу, де не було стежки.
Велике було сподівання, що перекинутися [*козаки до турків*] мали,
Про старшину казали, що хотіли [*її*] силою захопити.
У той час гетьманував ще певний Бородавка,
З ним, коли йшли до обозу, було це зволікання.
Певне відбулося військо очищення,
Значне, на кілька тисяч було зменшення.

Ледве пробилися. Турки наступають,
 Козацький табір щиро пильнують.
 Гори, які на обоз зі сходу дивляться,
 Вкрили запорожці, нам дух піднімають.
 Виглядаємо з куренів, сумніви зросли.
 Що за людей воєнний час оце приніс?
 Одразу ж вслід за козаками Осман показався,
 Що вони з нами сполучилися, дуже ображався.
 Усі сили кинув, щоб козаків відірвати
 І несподівано та сильно в наш обоз увірватися.
 [Турки.] Шемберга⁶¹ затримавши, назад відсилають,
 Італійця Вевелі⁶² йому додають.
 Сьогодні разом з козацьким табором з'явився,
 Про війська і силу османську нам розповідав.

Фрагменти 8–9.

*[Опис розташування позицій Війська Запорозького
 під Хотинном]*

[g / 53] W dole samem przy Dniestrze, gdzie piękna równina,
 Wydała się Kozakom ta dana nizina.
 Pod tą górą, gdzie obóz [polsko-litewski], tabor rozłożyli,
 Drzewem, ziemią fasując, przód wszystek złożyli [...].

[g verso / 54] Miejsce było wyniosłe, równina niemała,
 Aż przy bramie litewskiej w rów się opierała.
 Ku północy z lewego boku Dniestr się toczy,
 Zaporoscy janczarom pogładają w oczy.

⁶¹ Теофіл Шемберг (пол. Teofil Szemberg) – шляхтич, інженер, артилерист, королівський секретар і дипломат Речі Посполитої.

⁶² Костянтин Баптіста Вевелі – італієць, критянин, емісар волоського господаря та турецьких високопосадовців, посередник у контактах між королівським урядом і «цесорськими бранцями», зокрема С. Конєцпольським.

Переклад

В самій долині біля Дністра, де гарна рівнина,
Дали козакам цю дану [!] низину.
Під цією горою, де [польсько-литовський] обоз, табір
розклали,
Деревом, землею фасуючи, весь фронт склали [...].

Місце було високе, рівнина немала,
Аж біля литовської брами в рів упиралася.
На північ з лівого боку Дністер котить хвилі,
Запорожці яничарам поглядають в очі.

Фрагмент 10.

*[Опис боїв 2 вересня. Турки атакували польсько-литовський
обоз, але відступили після важких боїв]*

*[g2 / 55] [Turcy Kozaków] Zaporoskich naonczas pominąć nie
chcieli,
Od Dniestru tą równiną lekką bitwę mieli.
Oraz i tam ustała furia osmańska,
Bo ręka miłosierna swych broniła Pańska.*

Переклад

*[Турки козаків] запорозьких у той час оминуті не хотіли,
Від Дністра на цій рівнині легку битву мали.
Також і там втишилася фурія османська,
Бо своїх обороняла милосердна Божа рука.*

Фрагмент 11.

[Опис боїв 4 вересня]

*[g4 verso / 60] Lisowczyk od samego Dniestru położony
W szącach błahych, tym Kozak dodawał obrony.
Szące wrzkomo sypane, te go ratowały,
Gdy się siły janczarskie o nie opierały.*

Zaporozców, najbardziej tych [*Osman*] zamyślał znosić,
 Chocia w ludziach niemało zwykł stratę ponosić.
 Szturmy gęste ku szańcom i srodze potężne
 Nie pomogły, bo serca wstręt czyniły mężne.
 Nie najgorzej wspierały górne re[*g*]imenty,
 Z których zdradę uczynił jeden knecht przeklęty.
 Gęsta i ustawiczna strzelba nie ustała,
 Przez dzień aż do zachodu niemal zawsze trwała.
 Tu niemieckie kobyły pomoc wielką dały,
 Tu [*ze*] swoim samopalem Kozak niemniej dbały.
 Potężnie i odważnie [*Turcy*] zewsząd nacierali,
 Od Dniestru aż do góry naszych wymacali.
 [*h / 61*] Przerwać nigdzie nie mogli. Kozacy wypadać
 I z swoich szańców zaczęli, na janczary wsiadać.
 Dział [*Turcy*] odbiegli fortelnie, tył wszyscy podają,
 Odwrót czynią, wrzkomo nam serca dodają.
 Radość wielka po wszystkim obozie powstała,
 Ochota do gonienia Turków urastała.
 Częstokroć Zaporoscy hetmana prośbami
 Trwożyli, by nacierał wszystkimi siłami.
 Już zapędzon[*y*] janczary pod same namioty,
 Już [*w Turków*] działa odbiezione. Niewiele roboty,
 Poruszyć tylko wojsko, a wesprzeć Kozaki,
 Zażyć szczęścia, gdy czas jest zysk nie lada jaki.
 Władysław od Kozaków ten nie wczasowany,
 [*Kozacy przekonują,*] by pory nie opuszczał z rycerskimi stany.
 Hetman sam ustawiczne poselstwo i prośby
 Odnosi Sa[*ha*]jdacznego, poniekąd i groźby.
 Jako hetman kozacki szczęścia i dzielności
 Swych mołojców chciał zażyć bez wielkiej trudności.
 Napadnie na hetmana i sam, przybieżawszy,
 «Płuży Kozak w obozie Turków», powiedziawszy.
 «Pomocy tylko trzeba, a wojsko wyprawić»,
 Chciał porywczym rozumem kozackim potrawić.
 Wielką widzieć ochotę we wszystkim obozie,
 Nie zostałby i jeden naonczas przy wozie.
 Odbiegliby namiotów, turskie smakowały,

Pozór sam i dostatki wszystkich powabiału.
Co żywo na hetmana w obozie narzeka,
Iż tej chwili nie zażył, służby się odrzeka.
[h verso / 62] Wódz uważny, na koniec stanąwszy jak wryty,
Patrzy na cel rozumem nas wszystkich zakryty.
W bramie samej litewskiej każdego łagodnie,
Gdy wycieczkę przypomni, odbywa dowodnie.
Sa[ha]jdacznego najbardziej, bo ten potrzebował
Przez poselstwa posiłków, z tym go odprowował:
– Jeśli dziś zaporoskim fortuna to dała
Oświadczyć, co umieją, będzie pamięć trwała.
Niech już sami dzielności próbę zostawują,
A iż mężnie zaczęli, dalej postępują.
Całość wszystka Ojczyzny w tej garści rycerstwa,
Uważnie i z rozmysłem dokazywać męstwa.
Niech się każdy pod gardłem w obozie zatrzyma,
Dzieł wiadomy wojennych, jako chce nadyma.
Fortele to są dawne obozu odbiegać,
Lecz pod ich namiotami nam się nie wylegać.
Na zamysły pogańskie ostrożnie poglądać,
Póki [tureckie] wojska są w sprawie, obozu ich żądać
Nie rzecz, gdy już gotowcem pułki się wieszają
Nad obozem, a na nas coraz wyglądają.
Pilniej swego obozu mieliby ratować,
Niżli naszej wycieczki z obozu pilnować.
Wnet by nas ogarnęli zewsząd swą wielkością,
Szwankować by na wszystkim przyszło z tą płochością.
Przypominał, co niegdy w Węgrzech uczynili,
Jako Węgrów i Niemców tą sztuką zrazili.
W Inflanciech tym fortem [Chodkiewicz] napadł sam na
Szwedy,
Wzrąkomo odbiegł obozu, wziął oba, krom biedy.
[h2 / 63] Póki wojska pogańskie na swym miejscu stoją,
Kwater naszych pilnujmy, niech Kozacy broją.
Chcą li szczęścia spróbować, [niech próbują ci,] co nie biorą
żołdu,
Przypłacić tej ochoty mogą i bez hołdu.

Wszystkich mowa hetmańska bardzo przeraziła,
 Czekają, co by wrzawa kozacka sprawiła.
 Jeden tylko szczególny przy swym rozumieniu
 Został hetman. Daj, Polsko, przyczynę zbawieniu!
 Bóg sam tylko naonczas do serca podawał,
 Przeciw zdaniu każdego [*Chodkiewicz*], jak opoka stawał.
 Ledwie takie rozmowy koniec były wzięły,
 Wnet się naszych Kozaków chorągwie zwinęły.
 Mrok pocznie następować i słońce zapadać,
 Gdy ta sztuka nie poszła, a Turkom dojadac.
 Bez trudności Kozaków z obozu wyparli,
 Siekąc, goniąc, o szańce niemal się otarli.
 Jak na pował trup gęsty aż pod obóz samy,
 Morenda ze dwiema sty nie przyszedł do bramy.
 Piechoty, ochotnika poległo niemało,
 Zwyczajnie się kozackie wojsko przeczyszczało.
 Na swą szkodę kto zginął, po Bogu dziękować
 Hetmanowi, że umiał dziś Polskę ratować.
 Noc się z ciemną zasłoną zatem przybliżyła,
 Zatrwożone obozy pokojem okryła.

Переклад

Лісовчики біля самого Дністра розташовані
 В убогих шанцях, їм козаци допомагали оборонятися.
 Начебто шанці насипані, ті їх рятували,
 Коли сили яничарів на них наступали.
 У нього, [*Османа,*] задум найбільше – запорожців пере-
 могли,
 Хоч у людях немало звик втрат зазнавати.
 Великі штурми до шанців і дуже потужні
 Не допомогли, бо опір чинили мужні серця.
 Не найгірше підтримували верхні підрозділи⁶³,
 З яких вчинив зраду один проклятий кнехт.
 Густе і постійне стріляння не переставало,
 Упродовж дня аж до заходу сонця майже завжди тривало.

⁶³ Тобто підрозділи німецької піхоти.

Тут німецькі кобили⁶⁴ велику допомогу дали,
 Тут [зі] своїм самопалами козаки не менш дбайливі.
 Сильно і відважно з усіх боків [турки] наступали,
 Від Дністра аж до гори наших вимащували.
 Прорватися ніде не могли. Козаки випадати
 Зі своїх шансів почали, на яничар насідати.
 Військовою хитрістю [турки] відбиті від гармат, усі дають
 драла,

Відступають, немовби нам дух підіймають.
 Радість велика по всьому обозі піднялася,
 Бажання гнати турків росло.
 Запорожці гетьмана частими проханнями
 Тривожили, щоб він наступав усіма силами.
 Вже загнано яничар під самі намети,
 Вже [турки] гармати втратили. Небагато роботи –
 Підняти тільки військо і допомогти козакам,
 Спробувати щастя, бо час є немалою вартістю.
 Владислав – від козаків той не відпочиває,
 [Козаки переконують,] щоби пору не упустив з лицар-
 ськими станами.

Гетьман сам постійно посольства і прохання
 Отримує від Сагайдачного, іноді й погрози.
 Як гетьман козацький, щастя і відваги
 Своїх молодців хотів використати без великих труднощів.
 І, сам прибігши, нападає на гетьмана:
 «Заливають козаки в обозі турків», каже.
 «Допомоги тільки треба, військо вислати»,
 Хотів своїм рвучким розумом козацьким [справу] вирі-
 шити.

Видно велику охоту в усьому обозі.
 Не лишився би жоден у той час біля возу.
 Зайняли би намети, турецьке смакували,
 Вигляд сам і достатки всіх приваблювали.
 В обозі все живе на гетьмана нарікає,

⁶⁴ Маються на увазі загороджувальні смуги із колод з гостряками.

Що він не використав цей момент, служби відрікається.
 Вождь уважний, зрештою, ставши, як вкопаний,
 Дивиться на ціль, розумом від нас всіх закритий.
 У самій литовській брамі кожного лагідно,
 Коли про випад нагадає, переконує аргументовано.
 Найбільше Сагайдачного, бо той потребував
 Через посольства підмоги, із тим його відправив:
 – Якщо сьогодні запорожцям фортуна те дала
 Засвідчити, що вміють, буде пам'ять довга.
 Хай уже самі відважно пробують,
 А що мужньо почали, далі продовжують.
 Цілісність вся Вітчизни у цій пригорщі лицарства,
 Уважно і обдумано показувати мужність.
 Хай кожен під загрозою смертної кари в обозі залишиться,
 Хто із трудами воєнними знайомий, як хоче, так і дується.
 Військові хитрощі це давні – залишати обоз,
 Але під їх наметами нам не вилежуватись.
 На задуми поганські обережно поглядати,
 Поки [турецькі] війська вишикувані, обозу їх жадати
 Не варто, коли готові полки нависають
 Над обозом і на нас усе [загрозливіше] поглядають.
 Пильніше свого обозу мали б вони рятувати,
 Ніж нашого випаду з обозу пильнувати.
 Одразу ж нас оточили б звідусюди своєю чисельністю,
 Постраждати б нам довелося з цією нерозторопністю.
 Нагадував, що вони одного разу в Угорщині вчинили,
 Як угорців і німців цією хитрістю перемогли.
 У Лівонії такими хитрощами [Ходкевич] сам нападав на
 шведів.
 Начебто відійшов від обозу – взяв обидва без біди⁶⁵.
 Поки війська поганські на своєму місці стоять,
 Наші укріплення пильнуймо, хай козаки шкодять.

⁶⁵ У цьому порівнянні Рудоміна, вірогідно, допустився помилки, оскільки Ходкевич у своїх битвах зі шведською армією в Лівонії жодного разу не використовував таку стратегему.

Якщо хочуть щастя спробувати – *[хай пробують ті,]* котрі не беруть жолду,
 Платити за цю охоту можуть і без пошани.
 Усіх мова гетьмана дуже вразила,
 Чекають, чого б козацька колотнеча досягла.
 Один тільки твердий при своєму розумінні
 Залишився гетьман. Дай, Польщо, порятунку!
 Бог сам тільки у той час підтримував дух,
 Супроти позиції кожного *[Ходкевич]*, наче скеля, ставав.
 Ледве такі розмови дійшли до кінця,
 Одразу ж наших козаків хоругви згорнулися.
 Морок почне наступати і сонце заходити,
 Коли ця штука не спрацювала, а туркам даватися взнаки.
 Без труднощів козаків з обозу вибили,
 Січучи, женучи, майже до шанців дійшли.
 Як наповал густі трупи аж під обоз сам,
 Моренда із двома сотнями не прийшов до брами.
 Піхоти, добровольців полягло немало,
 Звичайно так козацьке військо очищувалося.
 Хто загинув – сам винен, після Бога дякувати *[треба]*
 Гетьманові, що зумів сьогодні Польщу врятувати.
 Ніч темною заслоною після цього наблизилася,
 Стривожені обози спокоем накрила.

Фрагмент 12.

*[Становище в козацькому таборі дедалі важче.
 Постать П. Конашевича-Сагайдачного]*

[j verso / 70] Między gminem kozackim wiele zawieruchy,
 Od głodu *[im]* wily się w mózgownicach muchy [...].

*[j2 / 71]*⁶⁶ O kabany *[***]*⁶⁷
 Nędza im dok*[ucza]**[***]*

⁶⁶ На сторінці не збереглися кілька перших рядків.

⁶⁷ Тут і далі позначенням *[***]* указано пошкоджений (вирваний) фрагмент рядка.

Bo tylko na swo[***]
 Sa[ha]jdaczny już hetmanił, Brodawka [***] [zrzucony?],
 Za niektóre występki prędko był stracony.
 Był rozsądek baczenia w Sa[ha]jdacznym i cnota,
 Do spraw wszelkich wojennych wrodzona ochota.
 Często i do rady hetman go zażywał,
 Z podziwieniem, gdy mądrych racjami zbywał.
 Doświadczenie tak długie dzielność tę przyniosło,
 Godzien z cnoty, choćby go i szczęście wyniosło.
 Ten umiał zaporoskie powściągnąć humory,
 Za powagą onego ustawały spory.
 W karności zatrzymywał skłonnych do swejwoli
 Wielką, iż przełożony nie był po ich woli.
 Bunt, które powstały, dla nodze uśmierzył,
 Iż miał prędko nastąpić pokój, każdy wierzył.
 Mógł swoim ruskim dowcipem starszynę ubłagać,
 Nad żywność nie potrzeba więcej im wymagać.
 Komisarze, gdy widzą życzliwość i cnotę,
 W tych codziennych utarczkach odważną robotę,
 Wszystkiej pospolitości wiarę w zakład dali,
 A pięćdziesiąt tysięcy złotych obiecali.
 Darowne to pieniądze za kozackie trudy,
 Bo dziś służą Ojczyźnie bez wszelkiej obłudy.
 Pewną wojska miał liczbę zawždy żołd dochodzić,
 Na usłudze kozackiej nie miało nic schodzić.

Переклад

Поміж черню козацькою багато колотнечі
 Від голоду [ім] кружляли у мізках мухи [...].
 Про кабанів [***]
 Нужда їм докучає [***]
 Бо тільки на [***]
 Сагайдачний вже гетьманував, Бородавка [скинутий?],
 За певні перевищення швидко був страчений.
 Був розсуд, пильність у Сагайдачному й чесноти,
 До справ різних воєнних вроджена охота.
 Часто й для поради гетьман його використовував,

З подивом, коли мудрих вірними аргументами переконував.

Досвід такий великий ту справність приніс,
Гідний, чеснотливий, хоч би його і щастя піднесло.
Той умів приборкувати запорозькі настрої,
Через його авторитет зупинялися суперечки.
Тримав у послуху схильних до сваволі
Великої, бо керівник не був за їх волею.
Бунти, які піднялися, до ноги приборкав,
Що мав швидко настати мир, кожен вірив.
Міг своїм руським жартом старшину заспокоїти,
Крім провізії, не треба більше їм вимагати.
Комісари, коли бачить доброзичливість і чесноти,
У тих щоденних сутичках відважну роботу –
Всій черні повірили
І п'ятдесят тисяч злотих обіцяли.
Даровані це гроші за козацькі труди⁶⁸,
Бо сьогодні служать Вітчизні без ніякої облуди.
До визначеної кількості війська завжди мав жолд при-
ходити,
Послуги козацькі мали бути добре віддячені.

Фрагмент 13.

[Опис козацьких нічних вилазок.

Опис спроби нічної атаки турецького табору 10 вересня]

*[j2 verso / 72] Snu wczesnego poganie radzi zażywiają,
Leżą na [w]pół umarli, gdy się wysypiają.
Wzięli tego wszystkiego Zaporoscy próbę,
Poszarpali wielbłądy, turecką ozdobę.
Po kilka razów na straż pod obóz napadli,
Gdy Turcy na wielbłądy bałwany pokładli.
Postrach tylko z daleka, iż ludzie pilnują,
Bałwany na wielbłądach, Turcy się wczasują.*

⁶⁸ Більше про це див.: *Сас П.* Указ. праця. С. 348.

Brali czasem i zdobycz pod ich namiotami,
 Okrywał swój grzbiet Kozak perskimi szubami.
 Sa[ha]jdaczny przyczyn [dla walnej bitwy] siłę hetmanowi
 dawał,

Tak przy zdaniu onego baczny wódz zostawał.
 Wprawdzie długo będzie się z myślą przychodziło,
 Wiele ważnych od tego racji odwodziło.
 Przyjmując perswazje, w cichości fortelu
 Zażywa, a z obozu wyprowadza wielu.
 W nocy wszystkie chorągwie w swym szyku postawił.
 Gdy się już przyszło ruszyć, deszcz Turków wybawił.
 Nadaremno robota, w obóz się wracamy,
 Przez zdrajce, sprzedawczyki zamysł objawiany.

Переклад

Раннього сну погани раді заживають,
 Лежать напів мертві, коли сплять.
 Узяли це запорожці на пробу,
 Пограбували верблюдів, турецьку оздобу.
 Кілька разів на сторожу під обозом нападали,
 Коли турки на верблюдів опудала поклали.
 Пострах тільки здалеку, що люди пильнують –
 Опудала на верблюдах, турки відпочивають.
 Брала часом і здобич під їхніми наметами,
 Вкривали свої плечі козаки перськими шубами.
 Сагайдачний аргументів [для загальної битви] силу геть-
 манові давав,

Так, за думкою того, обережний вождь діяв.
 Насправді довго буде до цієї думки доходити,
 Багато важливих аргументів від цього відраджувало.
 Прийнявши намову, тихо хитрощі військові
 Використовує, а з обозу виводить багатьох.
 Уночі всі хоругви у своєму шикуванні поставив.
 Коли вже довелося рушати, дощ турків врятував.
 Надарма робота, до обозу повертаємося,
 Через зрадників, запроданців задум наш виявлений.

Фрагмент 14.

[Війська союзників страждають від голоду і боїв]

[j4 / 75] Już się nędza wprawila, koni ómę požarla,
I niemieckiej piechoty część wielka wymarła.
Zaporoscy z swym wodzem codziennie poswarki,
Bunty stroją dla głodu, nędza ma szarwarki.

Переклад

Уже нужда вчинила, що коней безліч пожерла,
І німецької піхоти велика частина вимерла.
Запорозці зі своїм вождем щодня сварки,
Бунти піднімають через голод, нужда спричиняє колотнечі.

Фрагмент 15.

[Загальний опис боїв під Хотином. Опис козацьких нічних вилазок 19 і 22 вересня]

[k verso / 78] Tylko ciemna widziała noc uspokojonych,
Dzień zaś szturmem ze wszech stron już nadwyrężonych.
Zaporowskim w dokukę furia pogańska,
Doznali, co robiła ta chciwość Osmańska.
Często ich odrywano tysiącami z taboru
Do wielkiego obozu, czasem nie bez sporu.
Kiedy wielka nawałność Turków napadała
Gęsta ręka pomocy ich potrzebowała.
Z samopałami gdy mimo nas się prowadzili
Przez obóz dla ratunku, bezpiecznie mówili:
«Mamy z sobą co czynić, bronić się umiejcie.
Nie w registr liczbę pisać, lecz do boju chciejcie».
Znosić skromnie przymówki wonczas przychodziło,
Byleby się obozu odważnie broniło.
Chcąc się Turkom naprzykrzyć, noc jedną obrali,
Której by się leżącym w namiotach znać dali.
Na dwie części, dwa pułki mierne rozdzielili,

Z jednym za Dniestr cichucho w bok się wyprawili,
 Drugi został przy brzegu przeciw samej straży,
 Co za mostem leżeli, odnosili razy.
 Trwoga wielka w obozie tureckim powstała,
 Szabla ostra kozacka łby im ucinała.
 Okrzyk ci uczynią, co nad Dniestrem byli,
 Straż turecką stworzoną zaraz rozpędzili.
 Korzyść wielką odniósłszy, nazad się wracają,
 Bezpieczeństwa nocnego dobrze zażywają.
 [k2 / 79] Toż się stało drugi raz, poległ Takil basza,
 Turkom wieczna sromota, a pociecha nasza.
 O północy namioty za Dniestrem zbierają,
 Zaporoscy do wody pogan zapędzają.
 Wielką liczbę Dniestr topił, drugich pościnali,
 Koldry, szuby, odzienia różne z sobą brali.

Переклад

Тільки темна ніч бачила спокійних,
 День же вже ослаблених штурмом з усіх боків.
 Запорожцям докучала фурія поганська,
 Пізнали, що робила та хтивість Османська.
 Часто їх відривали тисячами з табору
 До великого обозу, іноді не без нарікань.
 Коли велика навала турків нападала,
 Допомоги їх численних рук потребувала.
 Із самопалами коли попри нас ішли
 Через обоз для порятунку, безпечно казали:
 «Маємо самі що робити, ви оборонятися вмійте.
 Не в реєстр число записувати, а до бою прагніть»⁶⁹.
 Витримувати покійно зачіпки в той час доводилося,
 Лиш би ми обоз відважно обороняли.
 Прагнути докучити туркам, одну ніч вибрали,
 Котрої би тим, що лежали в наметах, далися взнаки.
 На дві частини, два полки невеликі розділили,

⁶⁹ Напевно, це натяк на постійні спроби обмежувати козацький реєстр.

З одним за Дністер тихенько вбік рушили,
Другий залишився біля берега навпроти самої сторожі,
Що за мостом перебувала, були під обстрілом.
Тривога велика в обозі турецькому піднялася,
Шабля гостра козацька голови їм рубала.
Крик ті підняли, що на Дністрі були,
Стривожену сторожу турецьку одразу ж розігнали.
Здобич велику взявши, назад повертаються,
Нічної безпеки добре заживають.
Це ж сталося вдруге, поліг Такіль-паша⁷⁰,
Туркам вічний сором, а потіха наша.
Опівночі намети за Дністром збирають,
Запорожці до води поган заганяють.
Велику кількість Дністер топив, інших порубали,
Ковдри, шуби, одяг різний із собою брали.

Фрагмент 16.

*[Опис боїв 28 вересня. Турецька артилерія вела обстріл.
Потім розпочалися итурми]*

[k2 verso / 80] Wymierzano na różne miejsca obozowe,
Bóg sam kule roznosił, rzadki schylił głowę.
Kozakom, Lisowczykow, tym nie folgowali,
Chcieli wrzкомо przepłynąć Dniestr, weń się rzucali.
Macano i z janczarek, przez Diestr szturmowano,
Niektórym *[naszym]* na złym razie *[od Turków]* w bok kule
dawano.

Królewiców kredencierz, który w szopie siedział,
Iż miał zginąć od kuli budzącej, nie wiedział.
Regimenty niemieckie i kozackie wały
Miały z sobą co czynić, często się wałały.
[Tureckiej] jazdy liczba niemała ku litewskiej bramie

⁷⁰ Вірогідно, помилка. Халіль-паша, на ім'я якого найбільше схоже на подане, був адміралом Османської імперії і не взяв участі в Хотинській битві.

Zapędzi się. Kozacy stanęli o ramię.
 Z boku przyszło lewego, gdy onych pomijać,
 Musieli *[Turcy]* od złych razów chorągwie swe zwijać.
 Samopały *[Kozacy]* naonczas w bok *[Turkom]* tykali śmieie,
 Natłukli, poranili bardzo Turków wiele,
 I ci nazad ku swoim, nic nie dokazawszy,
 Cofnęli się, Kozaków *[poczęstunku]* trochę spróbowawszy.

Переклад

Прицілювалися по різних місцях в обозі,
 Бог сам кулі розносив, рідко хто схилив голову.
 Козакам, лісовчикам, тим поблажки не давали,
 Начебто хотіли переплисти Дністер, у нього кидалися.
 «Мацали» із яничарок, через Дністер штурмували,
 Декотрим *[нашим]*, коли *[турки]* нещасливо поціляли, убік
 кулі потрапляли.

Королевича підчаший⁷¹, який у шопі сидів,
 Не знав, що мав загинути від ядра важкого.
 Полки німецькі і козацькі вали
 Мали що робити, часто розвалювалися.
[Турецької] кінноти немала кількість до литовської брами
 Мчить. Козаки стали плече в плече.
 З лівого боку, коли їх довелося проминати,
 Мусили *[турки]* від шкідливих поцілянь хоругви свої
 згортати.

Самопали *[козаки]* у той час у бік *[туркам]* сміливо
 тищали,

Набили, поранили турків дуже багато,
 І ті назад до своїх, нічого не змігши зробити,
 Відступили, козаків *[почастунку]* трохи спробувавши.

⁷¹ За даними Я. Собеського, це був шотландець-кальвініст із гвардії королевича Владислава (див.: *Пamiętniki do wojny...* S. 154).

Фрагмент 17.

[Сторони перейшли до переговорів.
У таборі союзників рада і дискусії]

[k3 / 81] Spór największy w tej radzie o Kozaki wiedli,
Co Turkom (Tatarowie zaś naszym) dojedli.
[k3 verso / 82] Wzajem było potrzeba strony uspokoić,
Aby i ci, i owi już nie śmieli broić.

Переклад

Найбільшу суперечку на тій раді про козаків вели,
Що туркам (татари ж нашим) дошкулили.
Навзаєм була потреба сторони заспокоїти,
Щоб і ці, й інші вже не сміли шкодити.

Фрагмент 18.

[Додаток до поеми з переліком моральних та
мілітарних уроків кампанії]

[I / 85] Observantia spraw i przydatków wojennych, które
momentis constant:

Prudentia. Na wielkość ludzi, którą cesarz turecki, ruszywszy się głową swą, na tę wojnę prowadził, [J. K. Chodkiewicz] za czasu Wojska Zaporoskie w ziemie wołoską i multańską za Dniestr wyprawił, aby żywność odjął [I verso / 86] tamtej gromadzie. Było to *inventum* bardzo potrzebne i użyteczne Rzeczypospolitej.

Prudentia. Occasionem rei bene gerendae nie opuszczać, rozumieć się na tym i wiedzieć, i przeciwko fortelom nieprzyjacielskim, jako poczynać dzień sobotny w obozie nauczył, gdy Kozacy inkursję byli uczynili i już namioty zdzierali, ale się wojska tureckie wyprowadzone z obozu, patrząc na to, co się działo, z miejsca nie ruszały. Fortel to był wojsko na się wywabić z obozu, a potem, *quod sequitur specta*, prędko potem [!] widząc, że się obozu trzymamy, janczarów zemknęli na Kozaki i *connotabili* dawno odpędzili [...].

[12 / 87] [J. K. Chodkiewicz] Polegał na zdaniu inszych [...]. Sa[ha]jdaczno, hetmana zaporoskiego, et consilia używał i inszych Zaporozców wiadomych rzeczy wojennych.

Переклад

Огляд справ і воєнних користей [?], котрий містить моменти:

Мудрість. На велику чисельність людей, котрих турецький імператор повів особисто на ту війну, [Я. К. Ходкевич] завчасно Військо Запорозьке у волоський та семигородський край за Дністер вислав, щоб постачання провізії перервати тій громаді. Це був винахід дуже потрібний і корисний для Речі Посполитої.

Мудрість. Нагоди добрих речей вчитися [?], не залишати, розумітися на тому і знати, супроти військовим хитрощам ворожим як чинити, суботній день в обозі навчив, коли козаки напад вчинили і вже намети здирали, але війська турецькі, виведені з обозу, дивлячись на те, що діялося, з місця не рушали. Це була військова хитрість – військо виманити з обозу, а потім, як далі дивись, швидко потім [!], бачачи, що обозу тримаємося, яничарів кинули на козаків і, як це було давно розраховано [?], відігнали [...].

[Я.К. Ходкевич] покладався на думку інших [...]. Сагайдачного, гетьмана запорозького, і використовував поради й інших запорожців, які знали на воєнних речах.